

2009 Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi Sayı:24, s.81-92

**ÖĞRETİM TEKNOLOJİLERİNİN OSMANLI İMPARATORLUĞU
DÖNEMİ'NDEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ**

Yüksel GÖKTAŞ¹

Nuray TEMUR GEDİK²

Ashhan KOCAMAN-KAROĞLU³

Kürşat ÇAĞILTAY⁴

ÖZET

Türkiye’de öğretim teknolojilerinin bugünkü durumu incelendiğinde, son yıllarda bu alana olan ilgi ve bu konudaki kurumsal ve akademik çalışmalarda artış olduğu gözlenmektedir. Öğretim teknolojileriyle ilgili yapılan çalışmalarda Türkiye’de eğitim ve öğretimin bugünkü koşullarını daha iyi anlayabilmek ve geleceğe yönelik araştırmalara yön verebilmek için tarihin yol gösterici özelliğinden faydalanılması gerekmektedir. Bu çalışmada öğretim teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki gelişimi, konuyla ilgili literatür ve terminolojiden yararlanılarak incelenmeye çalışılmıştır. Araştırma sürecinde Osmanlı’daki öğretim teknolojilerinin tarihi gelişimi incelenirken, ilgili dönemlerde yapılan reformlar ve bunların öğretim teknolojileri ile ilişkisi göz önünde bulundurulmuştur.

Anahtar sözcükler: Osmanlı Eğitim Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu’nda Öğretim Teknolojileri, Tarihsel Gelişimi, Osmanlı’da Eğitim ve Teknoloji

**HISTORICAL DEVELOPMENT OF INSTRUCTIONAL TECHNOLOGY IN THE
ERA OF THE OTTOMAN EMPIRE**

ABSTRACT

Recently, the field of Instructional Technology (IT) has gained much of interest academically and institutionally in Turkey. Knowing the history of the field would lead to better understand the present conditions of the field of IT in Turkey and to enlighten the future. This study, in this sense, aims to investigate the historical development of IT in the Ottoman Empire. Since it is on about the historical development of IT, historical literature and terminology are used. In the research process, reforms and the relationship of those with IT were considered.

Key words: History of Education in the Ottoman Empire, Instructional Technology in the Ottoman Empire, History of Instructional Technology, Education and Technology in the Ottoman Empire

¹ Atatürk Üniversitesi, KK Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü
25240 Erzurum - yukselgoktas@atauni.edu.tr

² Purdue Üniversitesi, Eğitim Teknolojisi Programı, BRNG 6157 West Lafayette IN 47907 – ABD -
ngedik@purdue.edu

³ Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi
Bölümü 06531 Ankara- akocaman@metu.edu.tr

⁴ Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi
Bölümü 06531 Ankara - kursat@metu.edu.tr

1. GİRİŞ

Öğretim teknolojisi hem kavramsal olarak hem de kapsam açısından literatürde 20. yüzyılda tartışılmaya başlanan ve tanımı yapılmaya çalışılan bir alandır. Ancak pratikte elbette önceki yüzyıllardan süregelen bir geçmişe sahiptir. Eğitim İletişimi ve Teknolojisi Topluluğu'nun (AECT) 1994'teki tanımında öğretim teknolojisi, "öğrenme kaynakları ve süreçlerinin tasarımı, geliştirilmesi, kullanımı, yönetilmesi ve değerlendirilmesine yönelik teori ve uygulama" olarak ifade edilmiştir (Seels ve Richey, 1994, s.1). Bu tanımla alanın sadece araç-gereç üretimiyle sınırlı kalmadığı, aynı zamanda bu araç ve gereçleri öğrenme ortamında etkili kullanmak için gerekli olan öğretim yöntem ve uygulamaları da kapsadığı anlaşılmaktadır. Garland (1995)'a göre öğretim teknolojisi, öğrenme kalitesini ve bireysel performansı artırmakta, gerekli maliyetleri düşürerek eğitimin kalitesinin yükselmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda öğretim teknolojisi alanı; psikoloji, felsefe, sosyoloji, mühendislik ve iletişim gibi birçok disiplin ve alanla yakından ilişkili olan sistemik bir yapıya sahiptir (Gentry, 1995).

Türkiye'de öğretim teknolojisinin bugünkü durumu incelendiğinde, son yıllarda hem bu alana artan bir ilgi olduğu hem de alandaki kurumsal ve akademik çalışmalarda artış olduğu gözlenmektedir. Öğretim teknolojileriyle ilgili yapılan çalışmalarda Türkiye'nin bugünkü koşullarını daha iyi anlayabilmek ve geleceğe yönelik araştırmalara yön verebilmek için tarihin yol gösterici özelliğinden faydalanmamak büyük bir eksikliklerdir. Bu çalışmada öğretim teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki tarihsel gelişimi, ilgili literatür ve terminolojiden yararlanılarak incelenmiş; özellikle o dönemde eğitimde kullanılan teknolojiler ve öğretim yöntemleri üzerinde durulmuştur.

Araştırma sürecinde Osmanlı'daki öğretim teknolojilerinin tarihi gelişimi incelenirken, ilgili dönemlerde yapılan reformlar ve bunların öğretim teknolojileri ile ilişkisi de göz önünde bulundurulmuştur. Öncelikle kuruluşun 17. yüzyılın sonuna kadar olan dönem ele alınmış; daha sonra sırasıyla eğitimde ilk yenileşme hareketlerinin başladığı 1773-1839, Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri incelenmeye çalışılmıştır. Bu konuda herhangi bir yargıya varılmadan önce hatırlanması gereken husus, Osmanlı Devleti'nin üniter bir ulus devleti olmadığıdır. Zira Osmanlı, geniş bir coğrafyaya yayılmış, birçok ırkı, dini, dili, mezhebi içinde barındırmış, en önemlisi de güçlü bir eyalet sistemine sahip olmuş bir imparatorluktu. Altıyüz yılı aşkın tarihi ile uzun bir süreci kapsayan bir imparatorluk hakkında değerlendirmeler yaparken, bu özellikler göz önünde bulundurulmalıdır.

2. KURULUŞTAN YENİLEŞME HAREKETLERİNE (1299-1773)

Bu süreç; Kuruluş, Yükselme, Duraklama ve Gerileme gibi birbirinden çok farklı özelliklere sahip dönemleri kapsar. 17. yüzyılın sonunda başlayan askeri yenilgilerle sarsılan dönem, 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan reform hareketleri ile sona ermiştir. Bu dönemde devletin temel eğitim kurumları medreseler, sıbyan mektepleri, askeri ve yönetim amaçlı okullar ile gayrimüslimlere ait okullardı (Koçer, 1992). Fakat tüm bu okulların içinde, eğitimi modernleştirme hareketlerinin başladığı döneme kadar (18. yüzyıl) en önemli ve etkin kurumlar şüphesiz medreselerdir.

Osmanlıların ilk medresesi 1331 yılında Orhan Bey tarafından İznik'te kurulmuştur. İznik'ten sonra Bursa ve Edirne'de de medreseler kurulmuş fakat asıl gelişme ve teşkilatlanma Fatih Sultan Mehmet zamanında olmuştur. Doğu'nun ve Batı'nın bilim

kitaplarının bulunduğu büyük kütüphaneler oluşturulmuş; dönemin önde gelen bilim adamları ve sanatçıları İstanbul'a çağrılmış; pozitif bilimlerin, felsefenin ve sanatın egemen olduğu bir kültür ve eğitim ortamı oluşturulmuştur. Bu dönemdeki teşkilatlanma özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde bazı değişikliklere uğramasına rağmen medreselerin kapatılmasına kadar (1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu) yapısını hemen hemen korumuştur (Ergün, 2002; Kazıcı, 2004; Sakaoğlu, 2003).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan modernleşme hareketlerinin başladığı döneme kadarki sivil ve askeri personel ihtiyacını; genel eğitim ve öğretime hizmet eden medreselerle, özel amaçlı medreseler (Tıp eğitimi yapılan Darüşşifalar gibi) karşılıyordu. Medreselerin, yüksek bölümünden mezun olanlar, müderris (öğretmen, öğretim üyesi), kadı (hâkim) ya da yönetici oluyordu (Bahadır, 1996; Ergin, 1977).

Sıbyan mektepleri ya da diğer adıyla "mahalle mektepleri" ise günümüz ilkokulları seviyesinde olup Osmanlı'daki Müslüman toplumun genel eğitimini üstlenen kurumlardır. Okuma-yazma, bazı dini bilgiler ve dört işlemden oluşan matematik dersleri verilen bu okullardaki eğitim, dini esaslara dayalı olup geleneksel (öğretmen merkezli) yöntemlerle sağlanmıştır. Öğretim süreçleri açısından dikkat çeken husus o dönemde Osmanlı medreselerinde ve sıbyan mekteplerinde öğretim süreçlerinin günümüz sınıf esasından farklı olarak "kitap esasına göre" düzenlenmiş olmasıdır (Kodaman, 1991; Özyılmaz, 2002). Eğitimde ilerleme genelde, ders, sınıf ya da okul geçme yerine, kitap geçme esasına dayanmaktadır. Bu bilgiler ışığında, öğrencilerin bilişsel gelişimine, yaş ve yeteneklerine değil, konu bitirmeye önem verildiğini göstermektedir. Bu sistem, eğitim sürecindeki yıl kayıplarını azaltırken, medrese ve sıbyan mekteplerinin süresi hakkında bir şey söylemeyi oldukça zorlaştırmıştır.

Bu dönemde kullanılan ders araç ve gereçleri; tabletler, yazı takımı, mürekkep şişesi, kamyş kalemler ve cevizden ezilerek yapılan mürekkeplerden oluşuyordu. Kitap ise temel ders materyaliydi. Öğrencilerin "O" ya da "U" düzeninde oturtulmasıyla derse başlanır; bir ya da iki öğrenci kitaptan ilgili bölümü okur; öğretmen öğrencilerin metni doğru anlayıp anlamadığını kontrol eder; sonra da metnin işlenişine geçerdi. Metinde anlaşılmayan ya da yanlış anlaşılan noktalar üzerinde durulurken, tartışma ve soru-cevap yöntemlerinden de yararlanılırdı. Bu şekilde kitap baştan sona kadar okutulur, öğrencilerin anlamaları sağlanmaya çalışılırdı (Özyılmaz, 2002). Öğretmen tarafından kitabı iyi anladığına kanaat getirilen öğrenci, bir sonraki kitabı okumaya başlardı.

Akyüz'e (1982) göre bu dönemde kullanılan öğretim yöntemlerine ezber hâkimdir. Özyılmaz'a (2002) göre ise ders esnasında öğrenciler de aktif oluyor, dersi önceden hazırlanıp gelen öğrenciler işliyorlardı. Zaman zaman konuyu anlatan, konuyla ilgili sorular soran öğrenciler, konuya değişik açılardan bakabilme yeteneğine sahip oluyorlardı. Müderris ise daha çok öğrencilere rehberlik ediyor; gerektiğinde de yardım ve destek veriyordu. Adanalı'ya (2001) göre de tartışma yönteminin ve eleştirel düşüncenin Osmanlı medreselerinde önemli bir yeri vardır. Özyılmaz ve Adanalı'nın bu tespitleri, günümüzdeki öğrenci merkezli eğitim anlayışıyla benzerlik taşımaktadır. Ne var ki, bu uygulamaların medreselerin öğretim yöntemleri hakkında Özyılmaz ve Adanalı'nın tespitlerindeki gibi bir kanıya varacak kadar yaygınlığı konusunda yeterli bilgi mevcut değildir. Zira öğrenci merkezli yaklaşım, medreseler hakkında böyle bir genelleme yapacak kadar yaygın olsaydı, eğitimin yetersiz niteliği ve niceliği imparatorluğun gerileme ve yıkılma nedenleri arasında belkide sayılmazdı.

Kullanılan yöntemlere dair ilgi çekici bir diğer husus da, bazı müderrisler tarafından yazarak öğrenmeye verilen önemdir. Bu müderrisler öğrenmede okumanın ve dinlemenin yanı sıra, yazma metodunun da kullanılması gerektiğini vurgulamışlar, öğrencilere her derste öğrendiklerini not almayı önermişlerdir. Bunlardan birisi de Tertib-i Ulum adlı eseriyle İbrahim Hakkı Erzurumi'dir (1703–1780). Ona göre öğrenciler, öğrenmeyi sadece okumakla ve dinlemekle değil; aynı zamanda okuduğunu özet halinde yazarak yaparlarsa bu sürece daha etkin iştirak etmiş olacaklardır. Böylelikle, öğrencinin aklında daha çok bilgi kalacak ve bu bilgileri unutma olasılığı daha da azalacaktır (Özyılmaz, 2002). Ama bu yaklaşımın dönemin medreselerinde ne kadar yaygın kullanıldığı hakkında da kesin bir bilgi yoktur.

Osmanlı medreselerinde kullanıldığı bildirilen bir başka öğretim yöntemi de; öğrencilerin, kendi seviyelerinden aşağıda olan öğrencilere, derslerini daha iyi öğrenmeleri için yardımcı olmaları, yani bir anlamda onları ders çalıştırmalarıydı. İbrahim Hakkı (1752), bunu şu beyitiyle ifade etmiştir:

“Sen ilmi hiç saklı tutmayasın,
Öğrenci okut ki unutmayasın”.

Elbette bu yöntem sayesinde, öğreten öğrenci bilgilerini aktif hale getirecek ve anlatmanın en iyi öğrenme olduğunu yaşayarak öğrenecektir. Ayrıca ders çalıştıran öğrenci, eski bilgilerini hatırlamakla beraber yeni bilgiler de öğrenecektir.

3. EĞİTİMDE İLK YENİLİK ÇALIŞMALARI (1773-1839)

Osmanlı Devleti, Yeniçağ başlarında gerek yönetimi, gerek ordusu, gerekse sosyal kurumları bakımından Avrupa'dan geri durumda olan bir ülke değildir. Ancak bu durum Avrupa'da başlayan Rönesans, Reform Hareketleri ve Coğrafi Keşiflerle değişmeye başlamıştır. İmparatorluk duraklama ve gerileme dönemlerine girmiş, artık eski gücünü kaybetmiştir. Devletin ve toplumun ihtiyaçlarını belirli bir düzeye kadar karşılayan eğitim sistemi de, 16. yüzyıldan sonra çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte zorlanmaya başlamıştır. Özellikle 17. yüzyılın sonunda başlayan askeri yenilgilerden sonra, eğitimdeki eksikliklerin ve problemlerin imparatorluğun gerilemesindeki rolü yadsınamayacak derecede belirginleşmiştir.

Bu süreçte önceleri mevcut durum eleştirilmiş, aksaklıkların düzeltilmesi için dönemin birçok aydını tarafından çeşitli öneriler sunulmuştur. Gelibolulu Mustafa Ali'nin Kühnü'l Ahbar, Katip Çelebi'nin Mizanü'l Hak adlı eserleri ile Koçi Bey Risalesi bunlara güzel birer örnektir. Bu eserlerde, öğretim yöntemlerinin çağdaşlarının gerisinde kalması, matbaanın Türkçe ve Arapça kitap basmasının batıdan yaklaşık 300 yıl sonra gerçekleşmesi, nitelik ve nicelik bakımından çağın ihtiyaç ve gereklerine cevap verilememesi medreselerin başlıca bozulma nedenleri arasında sayılmaktadır (Çerçi, 2001; Ergün, 2001; Kodaman, 1991; Şeker, 2001).

İmparatorluğu yeniden ayağa kaldırmak amacıyla ve özellikle askeri kaygılar sonucu eğitim alanında 1770'lerden sonra başlayan arayış ve gelişmeler, eğitim sisteminde, anlayışında ve kullanılan öğretim yöntemlerinde değişiklik yapılmasını zorunlu kılmıştır. 1838 yılında medreselerin hâkimiyeti dışında ve Batı usullerine göre eğitim vermek amacıyla günümüz ilköğretim ikinci kademe (ortaokul) düzeyindeki rüşdiyeler kurulmuştur. Rüşdiyeler ara eğitim kademesi için askeri okulların ihtiyacını karşılamaya yönelik planlanmıştır. Devletin

yeniden yapılandırılmaya başladığı zaman ise sivil idare için uygun elemanlar yetiştirilen okullar olmuşlardır (Alkan, 2004).

Öğretim yöntemleri ve kullanılan materyaller açısından dönemin önemli gelişmeleri; Mühendishane’de öğrencilerin ilk kez sıra üzerine oturtularak eğitim-öğretim yapılması (1833) ve matbaanın telif ve çeviri ders kitabı basımında daha sık kullanılmasıdır. Zira Türkçe ders kitabı eksikliği az da olsa karşılanmaya başlanmıştır. Hüseyin Rıfki Efendi’nin 1831 yılında basılan El-Medhâl Fi’l Coğrafya (Coğrafyaya Giriş) adlı eseri de pozitif bilim ders kitaplarından ilk matbu basılanlarından biridir. Bu dönemin diğer önemli değişiklikleri ise yeni açılan rüşdiyelerde Türkçe ve Coğrafya derslerinin ilk kez okutulması, okullardaki kurumlaşmanın ilk adımları olarak okul yönetimlerinin kurulması ve ders nazırının (müfettiş) denetimlerde bulunması olarak sıralayabiliriz (Sakaoğlu, 2003).

Okullarda uygulanan öğretim yöntemleri ve kullanılan araç gereçler bakımından bu dönemdeki değişiklikler sonraki dönemlere göre daha sınırlıdır. Buna rağmen, orduyu ve devleti güçlendirmek amacıyla askeri amaçlı eğitim alanında yürütülen yenilikler Tanzimat’ın 1839’da ilan edilmesiyle hız kazanmış, sivil okullara da yayılmıştır.

4. TANZİMAT DÖNEMİ (1839–1876)

Sultan II. Mahmud döneminde eğitim alanında başlayan yenilik hareketlerinin Sultan Abdülmecid tarafından (1839–1861) devam ettirilmesi, yapılan yeniliklerin kesintiye uğramaması açısından oldukça önemlidir. 1845 yılında maarif meseleleriyle ilgilenmesi için bir “Muvakkat Meclis-i Maarif” (Geçici Eğitim Meclisi), 1846 yılında da “Meclis-i Maarif-i Umumiye” (Genel Eğitim Meclisi) kurulmuştur (Mahmud, 2001). Görevi; eğitimle ilgili meseleleri tartışıp gerekli reformları yapmak olan bu meclis, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki devlet kuruluşları içinde eğitim işlerinden doğrudan sorumlu ilk meclis olma özelliği taşımaktadır.

1846’da kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin 1847’de açıkladığı yeni eğitim düzeniyle ilgili kararları içeren talimatnamesi, Davison’a (1963) göre “modern laik eğitimin” başlangıcıdır. Bu talimatnamedeki kara tahtanın bir ders aracı olarak kullanılmaya başlanması, öğrencilerin divit ve sözlükten yararlanmaları gibi değişikliklerden ötürü, bu talimatnameyi sadece modern laik eğitimin değil, aynı zamanda çağdaş öğretim teknolojilerinin de başlangıcı kabul etmek yerinde olur.

Öğretim teknolojileri açısından diğer önemli bir gelişme de Ahmet Kemal Efendi’nin 1848 yılında Maarif-i Umumiye Nazırı iken Almanya eğitim sisteminden etkilenecek rüşdiyelere harita, küre gibi yeni ders araç ve gereçleri getirmesidir. Böylece “Usul-û Cedid” adı verilen yeni yöntemler ve modern ders araç gereçleri ilk kez kullanılmaya başlanmıştır (Binbaşoğlu, 1995). Bu yöntemlerle görsel öğelerin sınıf ortamına girdiği, öğretimin soyuttan somuta kaydırılmaya çalışıldığı görülmektedir.

Alkan’a (2004) göre sıbyan mekteplerinin yazı öğretiminde yaşadığı başarısızlık, Tanzimatçıları okuma-yazmayı kolaylaştıracak yeni yöntemler geliştirmeye yöneltmiştir. Bunun sonucunda, 1862 yılından itibaren İstanbul’daki 36 sıbyan mektebinde yeni bir alfabe öğretim yöntemi denenmeye başlanmıştır. Yeni yöntem, yalnızca okuma ve yazmanın kolaylaştırılması anlamına gelmemekte; daha geniş bir düşünceyi, eğitimdeki modernleşmeyi, sınıfları, sırası, tahtası, haritası, küresi olan yeni bir öğretim tarzını simgelemektedir. Bu yeni yönteme, “usul-i cedid-i tedrisiye” adı verilmiş ve bu amaçla modern okullara örnek olması için 1872’de iptidâî (sıbyan mekteplerinin dışında ve

yenilikleri kolayca uygulamak için açılan ilkokullar) düzeyde “Numune Mektebi” açılmıştır (Antel, 1940).

Bu dönemde öğrencilere ders kitapları sağlanması önemli bir sorun olmuştur. Bu sorun, merkezde basılan ders kitaplarının taşradaki okullara dağıtılmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Ders kitabı açığını kapatmak için yasal düzenlemelere gidilmiş ve bu amaçla telif hakları güvence altına alınıp kitap yazımı ve çevirisi teşvik edilmiştir. Bunları sağlamak için çıkarılan Telif ve Terceme Nizamnamesi’nde (Telif ve Tercüme Tüzüğü) Malumat-ı Nafia (Yararlı Bilgiler) adlı ders kitabının bir hikâye gibi eğlenceli bir tarzda okunması için sade ve özlü yazılması istenmiştir. Bu dönemde ders kitabı yokluğu nedeniyle birçok dergi eğitimde kullanılmıştır. Bu konuda sivil toplum kuruluşlarının da katkısı olmuş, eğitime yönelik yayınlar yapılmış, 1860’ların başında “halkın eğitimi” anlayışıyla halka açık dersler verilmeye başlanmıştır. Yeni açılan Darülfünun’da halkın yararlanması için sabahları serbest dersler başlatılmış, düzenli devam edemeyenlerin yoksun bırakılmaması için derslerin Takvîm-i Vak’ayi Gazetesi’nin “Kısm-ı İlmî” sayfasında yayınlanması uygun görülmüştür (Alkan, 2004; Mahmud, 2001). Bu, derslerin bir gazete aracılığıyla halka ulaştırılması yönüyle, “uzaktan eğitimin Türkiye’deki ilk fikri” sayılabilir.

Tarihimizdeki resimli ilk Türkçe alfabe ve okuma kitabı olan Resimli Elifbâ-yı Osmanî, Galatasaray Lisesi öğretmeni Hafız Refi tarafından 1874 yılında yayınlamıştır. Kitapta alfabe tanıtımı, hemen hepsi hayvanlarla ilgili olmak üzere okuma parçaları ve gravür biçiminde yapılmış 31 adet hayvan resmi vardır (Akyüz, 2000).

Bu dönemde ayrıca mesleki ve teknik eğitimin temelleri atılmış, ilk kez öğretmen yetiştirilen meslek okulları, kızlar için ilk kez orta dereceli okullar açılmıştır. Öğrenci ve öğretmenlerin kılık ve kıyafetleri belirlenmiş, bir ceza yöntemi olarak kullanılan falaka kaldırılmış, dünyadaki gelişim doğrultusunda eğitim programlarında pozitif bilimler din derslerine göre daha fazla yer almış; ilk eğitim düzeyi hariç resmi eğitim dilinin Türkçe olması zorunluluğu getirilmiştir. Sınıf esasına göre bölünmüş olan sistemde; kara tahta, sıra, küre, harita gibi ders araç gereçleri ve ders programı gibi çağdaş öğretim araçları kullanılmaya başlanmıştır (Antel, 1940; Ergün, 2001).

5. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1876–1908)

Bu dönemde, Tanzimatın "Osmanlılık" idealine bağlı, dindar, itaatkâr, padişaha sadık olma gibi özellikleri olan bir insan tipi yetiştirilmek istenmiştir. Eğitimin amaçlarında, ders kitaplarında, programlarında da buna özen gösterilmiştir. Bu dönem ilk ve ortaöğretim alanında, Tanzimat devrinde yapılan kanunların uygulanması ve eksikliklerin giderilmesi dönemidir. 1839’da Osmanlı Devleti’ni bütünüyle Batılılaştırmak için başlatılan iddialı ve büyük reform hareketlerinden, kısa zamanda bir sonuç alınamamıştır. Kodaman’a (1991) göre Tanzimat kararlar ve kanunlaştırmalar dönemi, II. Abdülhamid devri ise bu kararların ve kanunların uygulandığı dönemdir.

Dönemin önemli eserlerinde gözlem, deney, çözümlenme ve sentez gibi daha modern öğretim yöntemleri önerilmiş, farklı yazma teknikleri kullanılmıştır. Hazergratlı Mehmet Refet, Süleyman Paşazade Sami Bey, Musa Kazım Bey, Ayşe Sıdıka Hanım, Said Paşa, Ahmet Cevdet Paşa ve Selim Sabit Efendi dönemin önemli eğitimci ve yazarlarıdır.

Hazergratlı Mehmet Refet 1896’da yayımlanan bir eserinde öğretim yöntemleri ile ilgili şunları belirtmiştir: “Okullarda gerekli olan şekiller ve resimlerle, öğretim yöntemine

gerekli olan uygun şekil verilmiş sanılır; yalnız göstermekle iş bitmez; problemi anlatmak, muhakeme etmek ve çözümlenmek de gerekir. Gözler, zekânın yerini tutan değil, ancak zekâyı geliştiren araçlardır. En güzel öğrenme yöntemi, görmekle değil, bizzat iş yapmakla olur. İş; düşünceleri, hem zihne, hem de parmaklara dağıtır” (Binbaşoğlu, 1995, s.69). Bu bakış açısının Dale’in (1946) yaşantı konisi (cone of experience) modelindeki öğrenme yaklaşımına benzediği görülmektedir. Dale, hazırladığı öğrenme konisinin en üst kısmına soyut, öğrenmeye en az yardımcı olan yöntem ve materyalleri; koninin alt kısımlarına ise daha somut ve öğrenmeye daha fazla yardımcı olan yöntem ve materyalleri yerleştirmiştir. Buna göre en üstte sözel, görsel ve işitsel semboller yer alırken, altlara doğru uygulamalara ve bizzat yaşanan deneyimlere yer verilmiştir (Saettler, 1990). Hazergratlı Mehmet Refet de yaklaşımında benzer bir durumdan bahsetmiş, öğretimde daha başarılı olabilmek için “iş” ya da “etkinlik”lere bir başka deyişle uygulamalara ağırlık verilmesini öğütlemiştir.

Süleyman Paşazade Sami Bey (1912), pedagojik görüşlerini içeren kitabında yer yer hümanist bir bakış açısıyla eğitimcilerin niteliklerini betimlemiş; çocuklara sevgi göstermek, dersi canlı (aktivitelerle) yapmak ve dersin yararlı yönlerini göstermek gibi hususlar üzerinde önemle durmuştur. Ayrıca Sami Bey’in davranışçılık kuramının öngördüğü ödül ve cezalara ilişkin görüşler bildirmiştir. Bu görüşler ödüllendirmede (positive reinforcement) çok çeşitli yollara başvurmayı desteklerken, fiziksel cezadan uzak durmayı ve cezalandırmada verilen ödülün geri alınmasını (extinction) içermektedir (Şanal, 2002).

Musa Kâzım Bey (1894) Rehber-i Tedris ve Terbiye adlı kitabında, derslerde uygulanmak üzere kullanılacak öğretim yöntemlerinden, eğitim tarihini incelemenin öneminden bahsetmiş ve pedagojik ders içeriklerini sunmuştur. Derslerde yazdırma yöntemi ile birlikte sözlü anlatım yöntemine başvurulması, öğrencilere derslerin bir oyun şeklinde gösterilmesi, geometri ve kimya derslerinin soru-cevap yöntemi ile anlatılması, öğretimde uygulamalara ve gerektiğinde tekrarlar yapılması, öğretmenlerin ön hazırlık yapmaları, kitapta ilgi çeken ilkelere (Binbaşoğlu, 1998). Bilişsel ve oluşturmacı kuramları çağrıştıran bu ilkelerin ne kadar yaygınlık bulduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi mevcut olmasa da, o dönemde bu yöntemlerin dile getirilmiş olması dikkat çekicidir.

Yine bu dönemde Said Paşa 1896’da II. Abdülhamid’e verdiği eğitim raporunda ana sınıfı çocukları için oyun bahçesi önermiştir. Bu raporda ilk kez çocuğun ruh ve beden gelişiminden söz edilmiş; ilk ve ortaokullar için atölye ve laboratuvar önerilerinde bulunulmuştur (Sakaoğlu, 2003). Said Paşa’nın önerileri, çocukların iş içerisinde yaparak yaşayarak öğrenmesinin önemini o dönemde anlaşıldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

1848’de açılan ilk öğretmen okulunun mezunlarından olan Selim Sabit Efendi de, öğrenimini ilerletmek için Paris’e gitmiş, döndüğünde vermiş olduğu derslerde sıra, yazı tahtası, yerküre ve harita gibi ders araçları kullanmıştır. Ayrıca öğretim yöntemlerini, öğrencilerin iyi yönetilmelerinin temin edilebilmesi için gerekli olan bilimleri ve konuları kısa süre içinde anlatıp öğretmenin yollarını açıklayan bir bilim olarak ifade etmiş, bu dönemde kullanılan yöntemlerin eksik yönlerinin bulunduğunu ileri sürerek, var olan yöntemlerin iyi taraflarının alınarak yeni bir öğretim yönteminin uygulanmasını istemiştir. Onun savunduğu yöntemin önemli özellikleri olan (1) öğrencilerin yaş ve yeteneklerine göre sınıflara ayrılması, (2) öğretim esnasında soru-cevap metodunun kullanılması, (3) yaparak yaşayarak öğrenme ve (4) oyuna dayalı öğrenme

günümüzdeki öğrenci merkezli eğitim sisteminin verileri ile de paralellik göstermektedir (Bilim, 1985; Kara, 1992; Selim Sabit, 1874; Şanal, 2003).

Bütün bu çabalar ile Tanzimat Dönemi'nde başlayan yenilikler uygulanmaya, öğretimde modern yöntemlere geçilmeye çalışılmıştır. Öğretim yöntemlerinde derslerin daha çok soru-cevap, uygulama ve öğrenciyi teşvik edici şekilde olması önerilmiş, ne var ki pratikte yine öğrencilere derslerde kendini ifade etmesine pek olanak sağlandığını belirten kaynaklara rastlanmamıştır.

6. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

1908'de, II.Abdülhamid, 1878 yılında kapattığı parlamento'yu yeniden toplama kararı olarak Meşrutiyeti ikinci kez ilan etmiştir. Eğitim bu dönemde üzerinde sıkça durulan ve konuşulan konulardan birisi olmuştur. Gerek batıdan gelen süreli yayınlar gerekse Avrupa'ya giden öğrenci ve araştırmacıların eserleri dönemin çağdaş düşüncelerinin ülkeye aktarılmasına hizmet etmiştir. Pestalozzi (1746–1827) ve Frobel (1782–1852) gibi batılı eğitimcilerin görüş ve yöntemleri bu eserlerle tanınmaya başlanmıştır (Akyüz, 1999; Karataş, 2002).

Önceki yıllardaki eğitimde öğretmen, kitap, hafıza çok önemliyken, Meşrutiyet Dönemi'nde bunlarla beraber tabiat, eşya, olay ve deney de önem kazanmıştır. Bu, o dönemin eğitim anlayışı için bir ihtilâl niteliği taşımaktadır. Başka bir deyişle, öğretim yöntemlerinde kitap ve öğretmenden ziyade, gözleme, deneye ve öğrencinin kendisinin araştırıp bulmasına dayanan bir eğitim anlayışı benimsenmiştir. Dönemin önemli eğitimcilerinden, Ethem Nejat, İsmail Mahir Efendi ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun “iş, üretim ve köy eğitimi” ile ilgili savundukları görüşler, o zaman pratikte uygulanamasa da 1940 yılında kurulan Köy Enstitüleri'nin ana fikrini yıllar önce oluşturmuştur. Onlara göre yaparak ve yaşayarak öğrenilenlerin kalıcılığı artacağından, öğrencilerin bu doğrultuda çalışması, öğrenmenin iş içerisinde, uygulayarak gerçekleşmesi esastır (Akyüz, 1999).

Yine dönemin önemli simalarından olan Emrullah Efendi eğitimde yapılması gereken değişikliğe nereden başlanması gerektiği konusunda İstanbul Darülmuallemi'nin müdürü olan Sâti Bey ile sık sık tartışmalar yapmıştır. Emrullah Efendi eğitimdeki yenileşmenin üniversiteden başlaması gerektiğini ileri sürmüştü; buradan yetişen insanlar çoğaldıkça halkın eğitimden yararlanmasının kolaylaşacağını ve yaygınlaşacağını vurgulamıştır (Koçer, 1992). Sâti Bey ise yapılacak değişikliklerin sadece yüksek öğretimle sınırlandırılmasından ziyade toplumun tümünün iyi eğitilmesi için reformlar yapılması gerektiğini, bunların da yukarıdan değil, aşağıdan bir başka deyişle ilköğretimden başlamasının önemini vurgulamıştır. Müdürü olduğu İstanbul Darülmuallemi'nde yeni eğitim ve öğretim yöntemlerini uygulamak ve aynı zamanda yetiştirilen öğretmen adaylarına ilk mesleki deneyimlerini kazandırmak için 1909 yılında Tatbikat Mektebi'ni (Uygulama Okulu) kurmuştur. Bu okuldaki öğrencilerle Avrupa'daki öğrencileri karşılaştırmış “bizim çocuklarda Avrupalı çocuklardaki kadar zihinsel faaliyet, anlama yeteneği, feraset, kavrama hızı ve keşfetme kabiliyeti var mıdır?” sorusuna cevap aramıştır (Kafadar ve Öztürk, 2002, s.36).

Sâti Bey, öğretim yöntemi olarak “buldurucu yöntem”i savunmuş, uygulamış ve uygulatmıştır. Alfabe öğretiminde ise, harflerin her birinin bir sayfada, hem gösterilerek, hem de yazılarak öğrenilmesini önermiş; ayrıca mukavva üzerine yazdirdığı harfleri oydurup kestirtmiş; böylece çocuğun harfleri hem somut, hem de soyut olarak, birden fazla

duyu organıyla algılamasını sağlamıştır. Bunların yanında günümüzde ilköğretimde etkin olarak kullanılan materyallerden olan fasulye ve nohutla yazı denemeleri yaptırmıştır. Sâti Bey'in öğretmen eğitiminde kullandığı bu yöntemler, onun çocuk pedagojisi hakkında ne denli bilgi sahibi olduğunun bir göstergesidir (Binbaşoğlu, 1995; Sâti, 1907; Sâti, 1908; Kafadar, 1997).

Batı pedagojisinin temellerine dayanan eğitim anlayışının Türkiye'de yerleşmesinde rolü olan eğitimcilerin başında gelen Sâti Bey, ilk kez projeksiyon cihazını İstanbul Darülmüallimi'nde kullanmıştır (Kafadar, 1997). Yine bu okulda öğretmen olan Harun Reşit Bey'in (Kocacan), kurbağa, solucan gibi hayvanlarla sınıf ortamında deneyler yaptığı kayıtlarda geçmektedir (Binbaşoğlu, 1995). O dönem öğretmen okullarında gerek araç-gereç kullanımının, gerekse öğretim yöntemlerindeki bu öncül çalışmaların, Cumhuriyet'in belli dönemlerinde de geçerliliğini yitirmediğini söyleyebiliriz.

7. ÖZET VE SONUÇ

Her ne kadar ülkemizdeki literatürün büyük bölümü öğretim teknolojisi kavramına 1950 ve 1960'lı yıllardan sonra yer verse de Osmanlı Dönemi incelendiğinde öğretim teknolojisinin kullanımına yönelik uygulamalara rastlanmaktadır. Her devirde olduğu gibi kültürel ve sosyal hayat, eğitim ve öğretimin teşkilatlanmasını ve kurumsallaşmasını etkilemiş, öğretim yöntemleri ve kullanılan materyallerde de belirleyici rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yenileşme hareketlerine kadar, kitap geçme esasına dayalı, din ve geleneklerin hakim olduğu bir eğitim sistemine sahip olmuştur. Kitap, tabletler, yazı takımı, mürekkep şişesi, kamyş kalemler ve cevizden ezilerek yapılan mürekkepler bu dönemde kullanılan temel ders araç ve gereçleridir. Öğretim yöntemlerinde, ezberin sık kullanıldığı bu dönemde, İbrahim Hakkı gibi bazı müderrisler, bugünkü örnekleriyle benzerlikler taşıyan öğrenci merkezli öğretim yöntemlerini de uygulamaya çalışmışlardır.

Devletin ve toplumun ihtiyaçlarını belli bir düzeye kadar karşılayan eğitim sistemi, 16. yüzyıldan sonra çağın ihtiyaçlarına cevap vermekte zorlanmaya başlamış, özellikle 17. yüzyılın sonunda başlayan askeri yenilgilerden sonra, imparatorluğu yeniden ayağa kaldırmak amacıyla başlayan gelişme ve arayışlar, eğitim sisteminde, anlayışında ve kullanılan öğretim yöntemlerinde modernleşmeyi zorunlu kılmıştır. Söz konusu modernleşme süreci ise uzun bir dönemi kapsamaktadır. Sosyo-politik koşulların etkisiyle geç de olsa eğitim alanındaki ilk modernleşme çalışmaları I. Abdülhamid Dönemi'nde askeri eğitim alanında başlamıştır. Bu süreç, III. Selim ve II. Mahmut Dönemi'nde devam etmiş, Tanzimat'la ivme kazanmış, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde de büyük yol almıştır.

Tanzimat Dönemi eğitimindeki modernleşme hareketlerine bakıldığında, medrese dışındaki örgün eğitimde ilk, orta ve yüksek şeklinde bir derecelendirmeye gidildiğini ve kısmen kâğıt üzerinde kalsa da köklü değişiklikler planlandığı görülmektedir. Eğitim, sınıf geçme esas alınarak kademelendirilmiş; kara tahta, sıra, ders araç gereçleri, ders programı gibi dönemin çağdaş eğitim/öğretim araçları kullanılmaya başlanmıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin 1847'de açıkladığı eğitim düzeniyle ilgili kararları, çağdaş öğretim teknolojisinin Türk tarihindeki başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bu dönemde ders kitabı yokluğu nedeniyle müfredatı işlemek için birçok dergi eğitimde kullanılmış ve 1860'ların başında "halkın eğitimi" anlayışıyla halka açık dersler verilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu

derslerin bir gazete aracılığıyla halka ulaştırılması, “uzaktan eğitimin Türkiye’deki ilk fikri” sayılabilir.

Tanzimat Fermanı’yla (1839) Osmanlı Devleti’ni Batılılaştırmak için başlatılan iddialı ve büyük reform hareketlerinden kısa zamanda bir sonuç alınamamıştır. II. Abdülhamid Dönemi eğitimin altyapısının kurulması ve yaygınlaştırılması açısından önemli bir dönemdir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler Cumhuriyet Dönemi eğitiminin alt yapısını oluşturmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi, Cumhuriyet’teki düzenleme ve yenileşmelerin bir çeşit hazırlık safhasını oluşturur. Bu dönemde az da olsa eğitim-öğretim ezbercilikten kurtulmuş, öğretim yöntemlerinden deney ve gözlemden yararlanılmaya başlanmıştır.

1700’lerin sonunda başlayan öğretim teknolojisi alanındaki çağdaşlaşma, günümüzde de devam etmektedir. Bu süreçte içinde bulunulan ulusal ve uluslararası sosyo-politik koşulların etkisi, o dönem öğretim teknolojisinin değişiminde önemli itici güç olmuştur. Genel olarak eğitim alanında, özel olarak öğretim teknolojisinde yapılan yenilikler Osmanlı’yı kurtaramamış; belki Osmanlı’nın ömrünü uzatmıştır. Ayrıca Cumhuriyet Dönemi inkılaplarının, reformlarının ve modernleşmesinin tarihi, sosyolojik ve toplumsal temellerini hazırlamıştır.

Bu çalışmada elde edilen bulgulardan Osmanlı’da yeni yöntem ve teknolojik uygulamalarda yapılan çabaların genelde bireysel düzeyde kaldığı, sistematik bir yaklaşımla uygulanmadığı ve bu nedenle yeniliklerin sürekliliğinin olmadığı, etkisinin de az olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak günümüz için bile daha çok yeni sayılabilecek bir süreçte tartışılan ve araştırma konusu olan yöntem ve tekniklerin o dönemde kimi eğitimciler tarafından dile getirildiği ve eğitim ortamlarında uygulanmaya çalışıldığı da görülmektedir.

8. KAYNAKLAR

- Adanalı, A. H. (2001). Osmanlı medreselerinde tartışma metodolojisi. Nuhoğlu, H.Y. (Derleyen). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi İstanbul, 12-15 Nisan 1999 Tebliğleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Akyüz, Y. (1982). *Türk eğitim tarihi (Başlangıçtan 1982’ye)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Akyüz, Y. (1999). 17. yüzyıldan günümüze Türk eğitiminde başlıca düzenleme ve geliştirme çabaları (genel özellikler ve doğrultular). *Milli Eğitim Dergisi*, 144. Ankara: MEB Yayınları.
- Akyüz, Y. (2000). Resimli ilk Türkçe alfabe ve okuma kitabımız ve Türk eğitim tarihindeki önemi. *Milli Eğitim Dergisi*, 147. Ankara: MEB Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2004). İmparatorluktan Cumhuriyet’e modernleşme ve ulusçuluk sürecinde eğitim. Karpat, K. (Derleyen). *Osmanlı Geçmiş ve Bugünün Türkiye’si*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Antel, S. C. (1940). *Tanzimat maârifî*. İstanbul: Maârif Matbaası.
- Bahadır, O. (1996). *Osmanlılarda bilim*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.

- Bilim, C. Y. (1985). Selim Sabit Efendi ve rehnüma-i muallimin. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1. Ankara.
- Binbaşoğlu, C. (1995). *Türkiye’de eğitim bilimleri tarihi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Binbaşoğlu, C. (1998). Türkiye’de eğitim bilimleri tarihi araştırmaları: Tarihsel boyutuyla okullarda öğretim programları ve eğitim-öğretim yöntemleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 139. Ankara: MEB Yayınları.
- Çerçi, F. (2001). Gelibolulu Mustafa Ali’nin Kühü’l-Ahbarı’na göre Osmanlı Devleti’nin yükselme devrinde (1565-1595) eğitimciler ve eğitim kurumları. Nuhoglu, H.Y. (Derleyen). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi* İstanbul, 12-15 Nisan 1999 Tebliğleri. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Dale, E. (1946). *Audio-visual methods in teaching*. New York: The Dryden Press.
- Davison, R. H. (1963). *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. New Jersey: Princeton University Pres.
- Ergin, O. (1977). *Türk maârif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (2001). Batılılaşma dönemi Osmanlı eğitim sisteminin gelişimine mukayeseli bir bakış. Nuhoglu, H.Y. (Derleyen). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi* İstanbul, 12-15 Nisan 1999 Tebliğleri. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Ergün, M. (2002). “Türk eğitim tarihi”.
[<http://www.egitim.aku.edu.tr/tet02.htm>, (15.02.2006)]
- Erkmen, K. (2004). “Darul-Muallimin”
[<http://hasanoglan.k12.tr/hasanoglan/yakamoz/darulmuallimin.htm> (07.02.2006)]
- Garland, K. P. (1995). *Diffusion and adaption of instructional technology*. Anglin, G. J. (Editor). *Instructional Technology: Past, Present, and Future*. Englewood, Colo. Libraries Unlimited.
- Gentry, C. G. (1995). *Educational technology: A question of meaning*. Anglin, G. J. (Editor). *Instructional Technology: Past, Present, and Future*. Englewood, Colo. Libraries Unlimited.
- Hüseyin Rıfki Et-Tamani. (1850). *El-medhal fi’l-coğrafya*. İstanbul: Takvimhane-i Amire.
- İbrahim Hakkı. (1752). *Tertib-i ulum*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bölümü.
- Kafadar, O. & Öztürk, F. (2002). *Eğitim ve toplumsal sorunlar üzerine konferanslar Sâti bey*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kafadar, O. (1997). *Türk eğitim düşüncesinde batılılaşma*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Kara, A. (1992). Selim Sabit’te eğitim. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .

- Karataş, S. (2002). Batılılaşma döneminde ders program değişimi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazıcı, Z. (2004). *Osmanlı'da eğitim öğretim*. İstanbul: Bilge Yayınları.
- Koçer, H. A. (1992). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu ve gelişimi 1773-1923*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid devri eğitim sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mahmud, Cevad İbnü's Şeyh Nafi. (2001). *Maarif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilat ve XIX. asır Osmanlı maarif tarihi*. (Ed: T. Kayaoğlu). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Musa Kâzım. (1894). *Rehber-i tedris ve terbiye*. İstanbul: Kasbar Matbaası.
- Özyılmaz, Ö. (2002). *Osmanlı medreselerinin eğitim programları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Saettler, P. (1990). *The evaluation of American educational technology*. Englewood, CO: Libraries Unlimited. Theoretical Rationale for the Visual Instruction Movement.
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan günümüze eğitim tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sâti. (1907). *Fenn-i terbiye*. İstanbul: Kitaphane-i Askeri.
- Sâti. (1908). Usûl-i tedrisin kâvâid-i esasiyesi. *Tedrisat-ı İbtidâiye Mecmuası*, 6, s.198-207.
- Seels, B. & Richey, R. (1994). Instructional technology: the definition and domains of the field. AECT.
- Selim Sabit. (1874). *Rehnumâ-i muallimin*. İstanbul.
- Süleyman Paşazade Sami. (1912). *İlm-i terbiye-i etfâl*. İstanbul: Dersaadet İkdâm Matbaası.
- Şanal, M. (2002). Süleyman Paşazâde Sami Bey'in okulda ödül ve ceza vermeye ilişkin görüşleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Şanal, M. (2003). Selim efendi'nin öğretim yöntemleri ile ödül ve ceza vermeye ilişkin görüşleri üzerine genel bir değerlendirme. *Milli Eğitim Dergisi*, 158. Ankara: MEB Yayınları.
- Şeker, M. (2001). Gelibolulu Mustafa Ali'ye göre Osmanlı ilmiye sınıfı. Nuhoğlu, H.Y. (Derleyen). *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi İstanbul, 12-15 Nisan 1999 Tebliğleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.